

GEOGRAFIK QOBIQ VA UNING XUSUSIYATLARI

Nazarova Gulmira Bekchanovna

Xorazm viloyati Shovot tumani

28-son maktabning geografiya fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Yer yuzasi yaqinidagi yupqa qatlamda bir nechta yer qobig'i hisoblanadigan geosferalar — litosfera, gidrosfera, atmosfera, shuningdek, eng muhim asosi tuproq bo'lgan biosfera bir-biriga tutashadi va o'tadi. Tuproqsiz o'simliklar o'smaydi, o'simliklarsiz esa atmosfera yo'qoladi, odam va hayvonlar nobud bo'ladi. Ushbu maqolada geografik qobiq va uning xususiyatlari haqida malumot berilgan.*

Kalit so'zlar: *geografik qobiq, tizim, xususiyat, litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera, yer, geokomponentli, geosferali, geotizimli, energiya, aylanma harakat, modda.*

Yerning ichki va tashqi (koinot) omillari va jarayonlari yer po'stining yuza qismida to'qnashib va o'zaro ta'sirlashib sayyoramizning boshqa hech bir qismida uchramaydigan o'ziga xos tabiiy tizim – geografik qobiqni vujudga keltirgan.

Atmosferaning quyi qatlami troposfera, litosferaning ustki g'ovak qatlami, gidrosfera va biosferalarni o'z ichiga olgan hamda o'zaro ta'sir etib turadigan yaxlit qobiq Yerning geografik qobig'i deb ataladi. Geografik qobiqning yuqori va quyi chegarasini, uning qalinligini turli olimlar turlicha o'tkazishadi va belgilashadi. Ko'p olimlar geografik qobiqning yuqori chegarasini troposferaning

yuqori qismidan o'tkazishadi va uning qalinligini 30 — 35 km deb hisoblashadi. Aniqlanishicha, geografik qobiqning yuqori chegarasi ozon pardasiga, pastki chegarasi esa g'ovak jinslarining tag qismiga to'g'ri keladi. Ozon pardasi Yerdagi organizmlarni Quyoshning ultrabinafsha nurlaridan muhofaza qiladi.

Geografik qobiqning xususiyatlari. Geografik qobiqning birinchi xususiyati, uning tarkibiy qismlari — litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferalar doimiy ravishda o'zaro aloqadorlikda bo'lishi va bir-biriga ta'sir etishidir; ikkinchi xususiyati, modda va energiya almashinish jarayonining bo'lib turishidir; uchinchi xususiyati, geografik qobiqda organik hayotning, jumladan, insoniyat jamiyatining mavjudligidir.

Geografik qobiqning rivojlanishiga yerning tashqi va ichki energiyalari ta'sir etadi. Geografik qobiqda sodir bo'layotgan barcha jarayonlarning asosiy qismi quyosh energiyasi va kamroq qismi yerning ichki energiyasi ta'sirida ro'y beradi.

Geografik qobiqning tuzilishida modda va energiya almashinuvi muhim rol o'ynaydi. Bunda litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferalar o'rtasida moddalar almashinishi ro'y beradi. Masalan, okean suvi 3 000 yilda bir marta yangilanadi.

Atmosferadagi namning to'liq yangilanishi uchun atigi 10 kun kerak bo'ladi. Aylanma harakatdagi suv boshqa komponentlar bilan bevosita aloqada bo'lib, geografik qobiqning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Geografik qobiqning vertikal va gorizontal tuzilishi ham uning asosiy xususiyatlaridan hisoblanadi. Geografik qobiqning vertikal tuzilishi deganda, uning tarkibiy qismlari balandlik bo'ylab joylashgan holatini tushunish lozim. Geografik qobiqning gorizontal tuzilishi tabiat komplekslarining kenglik va uzunlik bo'ylab tarqalishi va almashib kelishida namoyon bo'ladi. Bunga iqlim mintaqalari, tabiat zonalari yaqqol misoldir.

Geografik qobiqning mohiyati shundaki, faqat undagina suv uch xil holatda uchraydi, hayvonlar va o'simliklar yashaydi, tuproq qoplami hosil bo'ladi, turli tog' jinslari va relyef shakllari vujudga keladi, quyosh energiyasi to'planadi va xususiyatlarini o'zgartiradi. Eng asosiysi, hayot mavjud, kishilik jamiyati faqat shu qobiqda paydo bo'lib yashamoqda va rivojlanmoqda.

Geografik qobiq juda murakkab tuzilgan bo'lib, unda 3 tarkibiy tuzilish darajalari ajratiladi: geokomponentli, geosferali, geotizimli.

Geokomponentli eng sodda tuzilish darajasi. Geokomponentlar yer yuzidagi bir xil holatdagi (qattiq, suyuq, gazsimon) moddalardir. Bular tog' jinslari, tuproq, suv, havo, o'simlik va hayvonlar.

Geosferali tuzilish bitta geokomponentdan tashkil topgan geosferalardan iborat. Geosferalar geografik qobiqning vertikal tuzilishini belgilaydi, ular solishtirma og'irligi bo'yicha vertikal tabaqalanib joylashgan: litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosfera. Litosfera, gidrosfera va atmosfera deyarli bir xil moddalardan tarkib topgan va uzluksiz, yaxlit qobiqni hosil qiladi. Biosfera esa tirik moddalar tarqalgan qobiq bo'lib, yaxlit qobiq hosil qilmaydi. U boshqa qobiqlar tarkibiga kiradi va yuqorida aytilgan qobiqlarning tutashgan joyida yupqa qatlamni hosil qiladi.

Geotizimli tuzilish geografik qobiqning gorizontal tuzilishini ifodalaydi. Geotizimlar barcha komponentlarni qamrab olib, ularning o'zaro ta'sir va aloqalaridan hosil bo'lgan murakkab tizimlardir.

Geografik qobiqning o'lchamlari, pastki va yuqori chegaralari haqida turli olimlarning fikrlari turlicha. Uning chegarasini barcha geokomponentlar o'zaro ta'sirda bo'ladigan va geografik qonuniyatlar namoyon bo'ladigan yuzadan, sathdan o'tkaziladi. Bu chegara yer yuzining turli qismlarida har xil qalinlikka ega.

Geografik qobiq uni tashkil qiluvchi qobiqlardan ko'p xususiyatlariga ko'ra farq qiladi, ulardan asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Geografik qobiq moddiy tarkibi va tuzilishining xilma-xilligi. Geografik qobiqda moddalar uch xil, ya'ni qattiq, suyuq va gazsimon holatda uchraydi. Ularning fizik va kimyoviy xususiyatlari turlicha va o'zgaruvchan. Moddalarning tuzilishiga ko'ra, organik, noorganik va aralash turlari ajratiladi.

2. Geografik qobiqda energiyaning turli xillari uchraydi. Quyosh energiyasi kimyoviy jarayonlar, issiqlik va mexanik energiyaga aylanadi.

3. Geografik qobiqda issiqlikning o'zgarishi va to'planishi. Geografik qobiqqa issiqlik koinotdan va yerning ichki qismidan keladi. Ushbu issiqlikning bir qismi organik moddalarda va ularning qoldiqlarida to'planadi (ko'mir, gaz, neft, torf va h.k.).

4. Geografik qobiqda uni tashkil etuvchi komponentlar va geosferalarning o'zaro ta'siri va aloqalari natijasida sifat jihatidan yangi hosilalar – geotizimlar vujudga kelgan.

5. Geografik qobiqda hayotning mavjudligi. Tirik organizmlar, jumladan inson uchun faqat shu yerdagina qulay muhit mavjud.

6. Geografik qobiq o'ziga xos qonuniyatlar asosida rivojlanadi. Geografik qobiqning bir nechta qonuniyatlari mavjud bo'lib, eng asosiylari: bir butunlik, zonallik, azonallik, modda va energiyaning aylanma harakati, ritmiklik.

Geografik qobiqning bir butunligi qonuniyati muhim qonuniyatlardan biri bo'lib, barcha komponentlarning bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi va ulardan birining o'zgarishi butun qobiqning yaxlitligini buzilishiga olib kelishida namoyon bo'ladi. Chunki, geografik qobiq – tabiat komponentlarining oddiygina yig'indisi bo'lmasdan, balki maxsus xususiyatlarga ega bo'lgan va yaxlit, bir butun rivojlanuvchi sifatli yangi hosiladir.

Geografik qobiqning bir butunligi va komponentlarning o'zaro bog'liqligini to'rtlamchi davr muz bosishlari misolida yaqqol ko'rish mumkin. Muz bosish davrlarida katta hajmdagi suv muzliklarda to'planadi. Bu esa dunyo okeani sathining sezilarli pasayishiga (100–110 m) olib kelgan.

Dunyo okeani sathining pasayishi, o'z navbatida, yerning butun tabiatida aks etadi: shelfning qurishi yuz beradi, materiklar va okeanlarning qirg'oq chegaralari, qiyofasi o'zgaradi, orollarning ayrimlari materiklar bilan

tutashadi, ayrim bo'g'izlar (masalan, Bering, Gibraltar) quruqlikka aylanib materiklar tutashib ketadi va "kontinental ko'priklar" vujudga keladi. Ushbu "ko'priklar" orqali turlarning migratsiyasi ro'y berib, o'simliklar va hayvonlar yangi yerlarni egallaydi. Yer yuzining barcha daryo havzalarida eroziya ba'zisining pasayishi natijasida chuqurlatma eroziya faollashadi. Muz bosish davrlari oralig'idagi issiq vaqtlarda materik muzliklari erib, daryo suvlarining okeanga quyilishi va okeanlardagi muzliklarning erishi natijasida dunyo okeani suv sathi ko'tarilgan. Eroziya ba'zisining ko'tarilishi hisobiga daryolarda yonlama eroziya faollashgan. "Kontinental ko'priklar" yo'qolib, quruqlik organizmlarining migratsiyasini chegaralab, suv organizmlari migratsiyasini kuchaytirgan. Agar, "kontinental ko'priklar" so'nggi muz bosish davrlarida vujudga kelmagan bo'lsa, materik va orollarda (masalan, Avstraliya, Madagaskar) o'ziga xos o'simlik va hayvonot dunyosi shakllangan, ularda endemiklar ko'proq uchraydi.

Geografik qobiqda modda va energiyaning aylanma harakati uning bir butunligini ta'minlaydi. Aylanma harakatda litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferadagi moddalar ishtirok etadi. Litosferada, asosan, gipergenez zonasigacha, ya'ni nuragan g'ovak jinslar tarqalgan chegaragacha bo'lgan moddalar aylanma harakatda ishtirok etadi. Atmosferada aylanma harakat atmosferaning umumiy sirkulyatsiyasida namoyon bo'ladi, sayyoraviy miqyosdagi shamollar (havo oqimi)ning shakllanishi sodir bo'ladi. Atmosferaning umumiy sirkulyatsiyasiga mintaqaviy va mahalliy aylanma harakatlar qo'shiladi. Gidrosferada suvning katta va kichik aylanma harakati sodir bo'ladi. Okeanda suv massalarining gorizontal va vertikal aylanma harakati, quruqlikda suvning daryo o'zanlari bo'ylab oqishi, ko'llarning, muzliklarning va yerosti suvlarining hosil bo'lishi va boshqalar kuzatiladi. Katta ahamiyatga ega biologik aylanma harakat – organik moddalarning hosil bo'lishi va parchalanishida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sharipov Sh.M va boshq. Geografiya. T:, 2017 yil
2. Qayumov., Safarov I., Jahon iqtisodiyoti va Ijtimoiy geografiyasi. T. 2006
3. Soloyev A., Iqtisodiy geografiya asoslari T. 2001
4. Baratov P., Mamatqulov M., Rafiqov A., O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi, T., 2002.
5. www.geografiya.uz

